

УДК 94 (477)

Андрій Криськов

ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ І ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В ГУБЕРНІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. В ІСТОРІОГРАФІЇ ДОРЕВОЛЮЦІЙНОГО ПЕРІОДУ

Статтю присвячено аналізу праць дореволюційного періоду з проблем землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Здійснена реконструкція зацікавлень дослідників, формування та еволюція концепцій і підходів до цієї проблематики.

Ключові слова: дослідження, землеволодіння, землекористування, Правобережна Україна, історіографія.

Історичний розвиток Правобережної України кінця ХІХ – початку ХХ ст. був тісно пов'язаний з еволюцією форм землеволодіння та землекористування. Незважаючи на значну кількість літератури, так чи інакше присвяченої питанням аграрної історії українських губерній у складі Російської імперії досліджуваного періоду, існує певна прогалина у висвітленні історичного розвитку форм землеволодіння та землекористування губерній Правобережної України. Специфіка історичного розвитку губерній Правобережної України багато в чому визначалася аграрним характером економіки та кількісного переважання в регіоні дворян-поміщиків польського походження. Цей факт відбився на спробах дослідження земельних відносин, нерідко стаючи ілюстрацією і доказом необхідності протидії полякам у регіоні.

У вітчизняній історіографії російсько-імперського періоду приділялася недостатня увага історії землеволодіння та землекористування у Волинській, Київській та Подільській губерніях, специфіки земельних відносин. Більш-менш послідовне відтворення та осмислення цих процесів та явищ заклали праці безпосередніх свідків подій. Метою даної розвідки є аналіз праць дореволюційного періоду з проблем землеволодіння і землекористування в регіоні. Завданням, яке ми поставили перед собою, є реконструкція зацікавлень дослідників, формування та еволюція концепцій і підходів до цієї проблематики.

У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. були здійснені спроби встановлення підсумків впровадження земельної реформи 1861 р. Тому саме в цей час з'явилася численна література з аграрної проблематики, у тому числі щодо землеволодіння та землекористування. У першу чергу це стосувалося наслідків реформування для поміщицького землеволодіння. З одного боку, представники консервативного та ліберального напрямів розглядали його як об'єкт крупного сільськогосподарського виробництва, який мав культурне і державне значення. З іншого боку, революціонери-радикали виступали з різкою критикою поміщицького землеволодіння і вимагали його ліквідації. У зв'язку з цим спір про характер землеволодіння та землекористування, його сьогодення та майбуття набував ідеологічного і політичного значення.

З позицій войовничого русофільства, навіть з певною критикою влади за "м'якість" у ставленні до польських землевласників та орендарів-євреїв, написана праця І. Рудченка [32]. Це єдине дослідження цього періоду, присвячене землеволодінню і землекористуванню саме у губерніях Правобережної України окресленого періоду. Аналізуючи з точки зору законодавчого регулювання землеволодіння у Правобережній Україні у ХІХ ст.,

автор розглядав дане питання через призму протистояння урядових структур та місцевого, переважно польського за походженням, дворянства за землю. І. Рудченко вказав на велике значення урядової політики, спрямованої на “обрусение” Правобережної України, для збільшення питомої ваги російського землеволодіння після польського повстання 1863 р. [32, с. 99–100]. Проте змушений був констатувати: “Польське землеволодіння, мобілізувавши все, що у нього було слабкого і ненадійного, підтримавши себе кредитом, яким, до честі поляків, вони скористалися помірковано, – почало міцніти і видужувати від завданого йому погрому” [32, с. 102]. Негативно автор ставився до зростання недворянського землеволодіння, вважаючи, що таким чином земельна власність завуальовано переходить до рук євреїв [32, с. 125]. Дослідження цікаве тим, що окремо прослідковує кількісні параметри землеволодіння поляків і “росіян” протягом періоду від інкорпорації регіону і до земельного перепису 1877 р. Значна частина праці присвячена розгляду законодавчого регулювання в аграрній сфері та конкретних проявів реалізації цього законодавства. Схожою в ідеологічному плані, хоча теж цінною з фактологічного боку, є книга Е. Картавцова [12].

Сильною стороною праць Д. Воєйкова, В. Загоскіна [5] і Т. Осадчого [25] є наявність великого фактичного матеріалу, що стосується розподілу сільськогосподарських угідь між власниками, кількості дворянських господарств у краї в 60–80-ті рр. ХІХ ст., співвідношення великих, середніх та дрібних маєтків, головних галузей виробництва в поміщицьких господарствах. Низку відомостей щодо землеволодіння та земельного фонду Правобережної України вміщено у науковій розвідці Т. Осадчого. Дослідник, аналізуючи зміни, пов’язані з власністю на землю, що відбулися внаслідок скасування кріпацтва, дійшов ряду висновків щодо купецького і селянського землеволодіння після реформи. Констатуючи розвиток капіталістичних відносин і майнове розшарування селянства, він застерігав від підштовхування еволюційних процесів, особливо проти ліквідації інституту селянського надільного землеволодіння: “Нехай наділ нашого селянина занадто малий для людського існування, але він являє собою важливий регулятор попиту і пропозиції робочих рук, важливу умову, поки народне господарство перейде до вищих соціальних форм” [25, с. 20].

Погляди дослідників кінця ХІХ ст. щодо становища поміщицького землеволодіння були різними. Переважна більшість представників консервативного напрямку негативно ставилася до зменшення землеволодіння дворян. Так, Ф. Бар, М. Косинський та Л. Слонімський вихід з кризового стану вбачали у наданні урядом дворянству певних привілеїв у питанні консервації станового землеволодіння [2, 16, 36]. Головною причиною кризи дворянського землеволодіння називали реформу 1861 р. В. Ільїн та Ф. Тернер [11, 41]. На їхню думку, реформа лише підірвала натуральне господарство, замкнутість дворянського маєтку, владу поміщиків над селянами. З приводу негативних наслідків передачі землі селянам особливо гостро висловлювався А. Салтиков, вважаючи, що це призведе “або до банкрутства фінансового держави і втрати політичної незалежності, або до ... вимирання ... народу від голоду, ... бо ніхто не зможе перешкодити німцям і англійцям вирвати потрібний їм хліб з рота народу” [33, с. 31]. Він вважав поміщицькі господарства ефективними виробничими підприємствами, які давали країні профіцит продовольства і прибутки в міжнародній торгівлі [33, с. 43]. Автор заперечував можливість вирішити проблему селянського малоземелля шляхом ліквідації поміщицького землеволодіння, вказуючи, що проблема селян полягає не у розмірі земельних угідь, а в пануючих формах землекористування [33, с. 183]. Схожої точки зору дотримувався і В. Соловйов [38]. П. Соковнін підрахував, що передача поміщицької землі селянам збільшила б їхні наділи лише на 1,1 дес. у Подільській

губернії, на 1,8 дес. у Київській і на 10 дес. у Волинській [37, с. 40]. Він доводив, що всі біди селян закорінені не в малоземеллі, а в низькому рівні культури землеробства. П. Соковнін підкреслював, що поміщицьке землеволодіння є абсолютно необхідним елементом всього сільськогосподарського виробництва. Тому радив не заохочувати переходу поміщицьких земель до селян через Селянський земельний банк, а покласти на природну еволюцію. Важливою є спроба автора підрахувати середній прибуток з десятини орної землі у дворянських і селянських господарствах у губерніях Правобережної України за 1880–1900-ті рр. [37, с. 79–143].

Тривогу з приводу масового продажу дворянських маєтків, що були під заставою у банках, висловив О. Єлішев. Особливо його непокоїла втрата маєтків дворянським станом та злиття його зі “строкатими лавами різночинства”. Для збереження дворянського землеволодіння він пропонував ввести майоратну систему та невідчужуваність приватних маєтків [10, с. 158]. Наслідки реформи 1861 р. він характеризував як розплату “...за нашу політичну легковажність шістдесятих років, ... це тяжке похмілля після бурхливого і безтурботного кутежу реформеної епохи” [10, с. 2].

О. Антонович виступив з комплексною характеристикою занепаду поміщицького господарства, зазначивши, що у значних втратах поміщицького землеволодіння та у труднощах пристосування до нових економічних умов слід звинувачувати дефіцит та дорожнечу робочих рук [1, с. 70]. Причинами занепаду дворянського землеволодіння він назвав нераціональне використання викупних платежів через відсутність досвіду організації підприємницького господарства, а також зростання ризику сільськогосподарської діяльності, наслідком чого стала масова втрата маєтків та падіння цін на збіжжя на світовому ринку [1, с. 31–33, 50].

На загал, представники консервативного напрямку приділили менше уваги становищу селянських господарств після реформи 1861 р. Але питання аграрного перенаселення змусило їх включитися в ініційовану лібералами дискусію про доцільність селянських переселень. За дозвіл вільних переселень виступали поміщики Півдня України, які відчували нестачу робочих рук [24, с. 5]. Керуючись прагненням довести негативність наслідків переселень малоземельних і безземельних селян для забезпечення робочою силою поміщицьких маєтків Правобережжя, професор Київського університету Д. Піхно, використавши висновки французького економіста П. Леруа-Бол’є, стверджував, що Російська імперія страждає не від надлишку населення, а, навпаки, від малонаселеності, яка гальмує економічний, соціальний і культурний розвиток [28, с. 33].

Ліберальна історіографія в цілому заперечувала життєздатність дворянського землеволодіння і вбачала майбутнє аграрного сектору в розвитку селянського землеволодіння. Не дивлячись на ліберальну доктрину невтручання держави в економічне життя та недоторканість приватної власності, ліберальні дослідники висували ідеї фактичного відчуження земель у тих поміщиків, які не могли створити прибуткове господарство. П. Лященко [21] та В. Святловський [34] вважали процес зубожіння поміщиків закономірним і негативно ставилися до заходів уряду, спрямованих на підтримку поміщицького землеволодіння. Вивчення “Матеріалов по статистике движения землевладения в России” дозволило П. Лященко стверджувати, що поміщицьке землеволодіння, як і селянське, зазнало внутрішньостанової мобілізації. Дворянство було не тільки найбільшим продавцем землі, але й найбільшим покупцем на земельному ринку. Отже, резюмує автор, занепад торкнувся далеко не всієї маси дворянства. Це означає, що доля дворянської земельної власності, проданої іншим дворянам, була значною, а, отже, в якості виняткового продавця виступали лише економічно слабкі групи дворянства. Автор здійснив дослідження оптимальної площі господарства, показавши обмежений характер дрібного господарства. На його

думку, велике капіталістичне господарство має займатися не виробництвом зерна, оскільки воно буде втрачати на конкуренції з дешевим селянським хлібом, а намагатися індустріалізувати виробництво, тобто прагнути до подальшої переробки сільськогосподарської продукції [21, с. 95]. Чим більше підприємницьке господарство, тим наполегливіше воно прагнучиме набути індустріального характеру. Прибуток в такому господарстві повинен отримуватися не стільки від землеробства, скільки від переробки землеробських культур.

На особливу увагу заслуговує монографія В. Святловського, в якій дано ґрунтовну характеристику і критичний аналіз земельних переписів 1877, 1887 і 1905 рр., огляд руху дворянського і селянського землеволодіння. Ця монографія є однією з найзмістовніших праць про купівлю-продаж землі, вона забезпечена статистичними додатками, в яких відображено динаміку земельної власності за сорокаріччя – з 1863 по 1902 рр. [35]. Ключовим моментом концепції В. Святловського стало ототожнення землі із звичайним товаром. Він з'ясував, що відразу після реформи 1861 р. торгівля землею здійснювалася в основному серед дворян, відзначив тенденцію до подрібнення земельних ділянок під час продажу поміщицьких володінь. Площа таких ділянок зменшувалась, а їхня ціна зростала [35, с. 120]. В. Святловський зазначав, що у майновому плані дворянство відчутно розширювалося. До поміщицького землеволодіння в якості визначального фактора аграрного розвитку він ставився достатньо скептично [35, с. 57].

Після масових погромів поміщицьких маєтків у 1905–1907 рр. А. Мануйлов висунув ідею про примусове і оплатне відчуження частини поміщицьких земель державою з наступним перерозподілом отриманого земельного фонду між селянами [22, с. 86]. Цю думку підтримував також І. Петрункевич [26, с. XXV]. О. Чупров вважав, що переділ земельної власності не призведе до позитивного результату, якщо не буде поєднаний з переходом до інтенсивних форм господарювання [42].

Подолання селянського малоземелля шляхом відчуження частини поміщицьких земель за винагороду вважав пріоритетним О. Кауфман. Однак автор відзначав і цілий ряд позитивних моментів у поміщицькому землеволодінні, вважаючи його найлегшим шляхом проникнення передових способів господарювання у селянське господарство.

О. Кауфман дав детальну характеристику орендних відносин. Він вважав, що на орендованих землях, як правило, велося інтенсивніше господарство. Виняток становила дрібна селянська оренда. При цьому він зауважував, що експлуатація земель шляхом віддачі в оренду селянству, яке гостро потребує землі, є не тільки несправедливим, а й не має жодного виправдання з точки зору агротехніки чи продуктивності землі [14, с. 458]. Багато уваги дослідник приділяв питанню необхідності міграцій, пов'язуючи їх з існуванням великого землеволодіння та високими цінами на землю [13; 15].

Ю. Богусевич виступив з критикою авторів, які, аналізуючи наслідки реформи 19 лютого 1861 р., зацикловалися на селянському малоземеллі. Він звернув увагу на те, що реформа й не передбачала наділення землею у достатній кількості абсолютно всіх селян. На його думку, йшлося про те, що земельна ділянка гарантувала особисту свободу. Маєтки, які перейшли б до селян, очікувало б виснаження ґрунту [3, с. 4, 21]. М. Водовозов, на прикладі Франції та Пруссії, показав, що зменшення розміру земельного володіння серед дрібних і середніх господарств з одночасним укрупненням найбільших господарств, є природним процесом розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві [4, с. 56].

Землеволодінню та землекористуванню, а також питанню співвідношення розмірів селянських наділів та їхньої прибутковості, присвячені дослідження Ю. Янсона [43; 44]. Зрештою, саме Ю. Янсон започаткував наукове обґрунтування тези про недостатність земельних наділів селян для ведення ефективного

товарного сільськогосподарського виробництва та внесення викупних платежів. Висунувши концепцію відносного аграрного перенаселення, яке склалося після скасування кріпосного права в Російській імперії внаслідок “природних та господарських умов”, він, однак, не вказав, що слід під цим розуміти [45, с. XIII].

Ще у 1868 р. Ю. Янсон одним із перших дослідив вплив реформи 1861 р. на аграрний сектор Правобережної України. Характеризуючи пореформені поміщицькі господарства, він зазначав, що “...перехід до нової ситуації відбувся без особливих потрясінь, але мав істотно корисним те, що дозволив господарству звернутися власне на галузі більш вигідні і, головне, заставив поміщика з рантє зробитися справжнім господарем. ...дякуючи фактичному знищенню обмежень у праві володіння землею реформа ...зробила легким перехід земель з рук безгрошових власників до рук людей з грішми, людей комерційних. Ніде, мабуть, не відбувся б цей перехід так швидко і в таких великих розмірах, як у Південно-Західному краї, якби місцеві капітали допускалися до купівлі землі; але вони до покупки землі не допускаються, оскільки знаходяться в руках євреїв” [43, с. 266–267]. Аналізуючи становище селян, Ю. Янсон робить висновок, що вони залишилися залежними від колишніх власників, оскільки при наділенні не отримали всіх видів угідь (випаси, сіножаті, ліс), необхідних для ведення господарства: “...якісно воно залишилося таким же, яким і було: ті ж знаряддя, та ж дрібна худоба, та ж мотузьяна упряж” [43, с. 270]. Також дослідник відзначив швидке соціальне розшарування селян: “Нерівномірність, неминуча у розвитку достатку окремих селянських господарств, ...за відсутності общинного володіння, сприяє виділенню так званих “багатирів”: вони утворюють серед селянського населення новий клас власників” [43, с. 270].

Соціально-економічний розвиток Подільської губернії ґрунтовно вивчався В. Гульдманом. Результатом цього стала поява на рубежі XIX–XX ст. об’ємних праць, присвячених питанням землеволодіння та форм оренди, промисловості та сільського господарства губернії, кількості та обсягам виробництва місцевих заводів і фабрик [6, 7, 8]. Цінним з точки зору статистики є характеристика Подільської губернії у 1862–1864 рр., наведена у дослідженні А. Дем’яненка [9]. Питанням економіко-статистичної характеристики Київської губернії присвячені роботи В. Мозгового [23] та І. Реви [31].

У праці М. Порша [30] міститься узагальнений статистичний матеріал з питань землеволодіння періоду 1877–1905 рр. Здобутком роботи є порівняльні характеристики розмірів володінь, обсягів мобілізації земельної власності. Дослідження П. Струве [39], А. Плансона [29] аналізують прогресивні риси виробничої діяльності поміщицьких господарств: раціональний обробіток угідь, організацію цукрового виробництва в маєтках, застосування найманої праці тощо.

На початку XX ст. побачили світ ряд праць О. Ярошевича [46–48], у яких автор докладно зупинився на питаннях економічного розвитку губерній Правобережної України. У своїх роботах він помістив обширний статистичний матеріал щодо економічного розвитку краю: землеволодіння, промислового і сільськогосподарського виробництва, особливостей внутрішньої і зовнішньої торгівлі й товарно-грошових відносин у регіоні. Окремо автор зупинився на особливостях краю у порівнянні з іншими українськими землями, впливу та наслідках реформ 1860-х рр. на загальний стан економічного життя та соціальної сфери мешканців.

Радикальні погляди на наслідки реформи 1861 р. були притаманні прибічникам марксистської ідеології, найрадикальнішим з яких був лідер більшовиків В. Ленін. Альтернативу еволюційному шляху він вбачав у поширенні класової боротьби, вважаючи, що боротьба між селянами і поміщиками є боротьбою за тип аграрного ладу. Ці два типи аграрного ладу В. Ленін назвав пруським і американським. У роботі “Розвиток капіталізму в

Росії” він доводив, що руйнування дворянського землеволодіння забезпечувало найбільш швидкий і вільний розвиток продуктивних сил на капіталістичній основі [19]. В. Ленін звернув увагу на переваги великого землеволодіння, які полягали не лише у меншій втраті культурних площ, економії на реманенті, у ширшій можливості застосовувати машини, у більшій доступності кредиту, але і в комерційній перевазі, а також у застосуванні в них системи управління господарством [18]. Він вважав, що землекористування в Російській імперії було пристосоване лише для відробітків, кабали, рутини, а не до підприємницького господарства [17]. В. Ленін відзначав, що суттю революційних подій 1905–1907 рр. була ліквідація латифундій з метою створення сприятливих умов для заможного землевласницького селянства, здатного ефективно господарювати на землі. У його працях звучить неприхований заклик до насильницьких дій: “Аграрне питання” ...є питання про усунення залишків кріпосництва... про круту ломку старого, середньовічного землеволодіння, як поміщицького, так і надільного селянського, – ломку, абсолютно необхідну внаслідок крайньої відсталості цього землеволодіння, крайньої невідповідності між ним і всією системою народного господарства, що стало капіталістичним” [20]. Отже, В. Ленін, як представник ортодоксального марксизму, цікавився питаннями розподілу й ігнорував сутність сільськогосподарського виробництва. Він започаткував традицію негативної оцінки поміщицького господарства, яка пізніше стала нормою для історіографії радянського періоду.

Схожими були й погляди О. Пешехонова, який критикував погляди на співіснування поміщицьких і селянських господарств як на запоруку прогресу у сільському господарстві. На його думку, вузол протиріч “може розрубати тільки рішуча мобілізація землі у той чи інший бік, – у бік підприємців чи трудящих” [27, с. 54]. Він визначив наступні способи розширення селянського землекористування за рахунок поміщицьких земель: 1) купівля селянами землі за ринковою ціною за сприяння Селянського земельного банку; 2) обов’язковий викуп приватновласницької землі за “совітливою оцінкою”; 3) націоналізація землі, тобто перетворення землі у власність держави з наданням її в користування всіх трудящих [27, с. 140].

З критикою основних положень марксизму щодо функціонування аграрного сектора виступив М. Суханов. Він писав: “Відправним пунктом в капіталізації сільського господарства не був переворот у засобах праці; ...капіталістичні відносини... у переважній більшості випадків породила не економіка, а перебудова правових відносин – у вигляді знищення кріпосної залежності” [40, с. 92]. Тому автор дійшов висновку про вимушену капіталізацію сільського господарства, яка “ґрунтується не на економічному базисі (пристосовуватися заставляють не економічні фактори), не в цілях економічного прогресу, а в цілях самозбереження” [40, с. 94]. Дослідник був переконаний, і в цьому є логіка, заявляючи, що: “Про рівень розвитку капіталістичних відносин треба судити по селянських господарствах, бо поміщицькі мають більше можливостей для виживання – зовні капіталістичні, але базуються на некапіталістичних відносинах” [40, с. 98]. Він також звернув увагу на хибну постановку питання стосовно найоптимальніших форм функціонування сільськогосподарських господарств: “Цілі і задачі великого капіталістичного і дрібного трудового господарства зовсім різні і, строго кажучи, для співставлення їх не може бути спільного критерію: дрібне трудове землеробство має ціллю отримання більшого продукту з меншими затратами праці, але сучасне велике капіталістичне землеробство таких цілей не має: для останнього не має значення ні кількість продукту, ні кількість праці, для нього має значення лише кількість чистого прибутку на одиницю капіталу” [40, с. 21]. М. Суханов також не вважав, що розорення селянства відбувається через малоземелля: “Сучасне селянське малоземелля не можна вважати першопрчиною

розорення селянства. Малоземелля... селянства є фактором похідним, і є явищем відносним, яке повністю залежить від існуючих прийомів і способів господарювання” [40, с. 159].

Таким чином, в історіографії дорадянської доби не було єдиного погляду на еволюцію форм землеволодіння та землекористування, а проблеми землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України не стали предметом професійних зацікавлень. Позитивною її рисою стало використання значної кількості статистичного і фактичного матеріалу, хоча більшість робіт мала описовий характер. Не дослідженими залишилися такі важливі питання: історія походження земельних володінь найбагатших поміщиків, еволюція їх господарства за тривалий історичний період, співвідношення відробіткової та капіталістичної систем, банкрутство поміщицьких маєтків, особливості розвитку дворянських та не дворянських землеволодінь у Правобережній Україні. Жодна з цих праць не давала комплексного аналізу відносин у сфері землеволодіння та землекористування.

Список використаних джерел

1. Антонович А. Вопросы земледельческой промышленности и дворянского землевладения в России / А. Антонович. – М., 1898. – 88 с. 2. Бар Ф. Главные причины упадка и задолженности крупного и среднего землевладения, крестьянских общинных хозяйств в России и меры к коренному преобразованию / Ф. Бар. – СПб.: Сенатская типография, 1903. – 44 с. 3. Богушевич Ю. М. О крестьянском малоземелье в связи с помещичьим хозяйством / Ю. М. Богушевич. – СПб., 1881. – 96 с. 4. Водовозов М. И. Землевладение и сельское хозяйство: статьи из Handwörterbuch der Staatswissenschaften / М. И. Водовозов. – СПб., 1901. – 213 с. 5. Воейков Д., Загоскин В. Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском деле / Д. Воейков, В. Загоскин. – СПб., 1867. – 146 с. 6. Гульдман В. К. Подольский адрес-календарь / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский: тип. Подольского губернского правления, 1895. – 452 с. 7. Гульдман В. К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский: тип. Подольского губернского правления, 1889. – 414 с. + 64 с. + 16 с., табл. 8. Гульдман В. К. Поместное землевладение в Подольской губернии. Настольно-справочная книжка для землевладельцев и арендаторов / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский: тип. С.П. Киржацкого, 1903. – 867 с. + 31 с. 9. Демьяненко А. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы / А. Демьяненко. – Каменец-Подольский, 1865. – 69 с. 10. Елишев А. И. Дворянское дело: сборник статей / А. И. Елишев. – М.: Университетская типография, 1898. – 250 с. 11. Ильин В. Вытеснение барщинного хозяйства капитализмом в современном русском земледелии / В. Ильин // Начало. – 1899. – №3. – С. 96–117. 12. Картавцов Е. Обрусение землевладения в Юго-Западном крае / Е. Картавцов. – К., 1877. – 152 с. 13. Кауфман А. А. Аграрный вопрос и переселение / А. А. Кауфман. – Харьков: “Ренессанс”, 1918. – 40 с. 14. Кауфман А. А. К вопросу о культурно-хозяйственном значении частного землевладения / А. А. Кауфман // Аграрный вопрос. – Т. 2. – М., 1907. 15. Кауфман А. А. Переселение и колонизация / А. А. Кауфман. – СПб.: Библиотека общественной пользы, 1905. – IX+349с., приложения. 16. Косинский М. А. К аграрному вопросу / М. А. Косинский. – Одесса, 1906. – 94 с. 17. Ленін В. І. Аграрне питання в Росії на кінець ХІХ століття / В. І. Ленін // Ленін В. І. Повне збір. творів. – К.: видавництво політичної літератури України, 1971. – Т. 17. – С. 53–129. 18. Ленін В. І. Капіталізм у сільському господарстві / В. І. Ленін // Ленін В. І. Повне збір. творів. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1969. – Т. 4. – С. 89–114. 19. Ленін В. І. Развитие капитализма в России / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полн. собр. сочинений. – М.: государственное издательство политической литературы, 1958. – Т. 3. – С.1–609. 20. Ленін В. І. Суть “аграрного питання в Росії” / В. І. Ленін // Ленін В. І. Повне збір. творів. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1971. – Т. 21. – С.291–295. 21. Лященко П. І. Очерки аграрной эволюции России. Крестьянское дело и пореформенная землеустроительная политика / П. И. Лященко. – СПб., 1913. – Ч.1. Первоначальное наделение и осуществление крестьянской собственности. – 721 с. 22. Мануйлов А. Поземельный вопрос в России. Малоземелье, дополнительный надел и аренда / А. Мануйлов. – М., 1906. 23. Мозговой В. Г. Киевская губерния. Очерк / В. Г. Мозговой. – К., 1881. – 82 с. + XVII с. 24. Неручев М. В. Русское землевладение и земледелие / М. В. Неручев. – М., 1877. – 44 с. 25. Осадчий Т. И. Земля и земледельцы в Юго-

Западном крае: на Украине, Подолии, Волыни. Опыт статистико-экономического исследования / Т. И. Осадчий. – К., 1899. – 132 с. 26. *Петрункевич И.* К аграрному вопросу / И. Петрункевич // Аграрный вопрос: Сборник статей. – М.: Беседа, 1906. – С. XV–XXXIV. 27. *Пешихонов А. В.* Земельные нужды деревни и основные задачи аграрной реформы. – СПб., 1906. 28. *Пихно Д. И.* К переселенческому вопросу / Д. И. Пихно. – К., 1881. – 68 с. 29. *Плансон А.* Несколько слов о земледелии в России / А. Плансон. – Смоленск, 1865. – 48 с. 30. *Порш М.* Статистика земледолиння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 по 1905 рр. / М. Порш. – К., 1907. – 34 с. 31. *Рева И. М.* Киевский крестьянин и его хозяйство / И. М. Рева. – К., 1893. – 63 с. 32. *Рудченко И.* Записка о землевладении в Юго-Западном крае. Обзор законодательства и фактическое положение / И. Рудченко. – К.: типография штаба КВО, 1882. – 180 с., табл. 33. *Салтыков А. А.* Голодная смерть под фирмой дополнительного надела. К критике аграрного вопроса / А. А. Салтыков. – СПб.: типография А. С. Суворина, 1906. – 225 с. + IV с. 34. *Святловский В.* К вопросу о судьбах землевладения в России / В. Святловский. – СПб., 1907. – 102 с. 35. *Святловский В. В.* Мобилизация земельной собственности в России (1861–1908 гг.) / В. В. Святловский. – Изд. 2-е, пересмотренное и дополненное. – СПб., 1911. – 150 с., табл. 36. *Слонимский Л.* Экономические заметки / Л. Слонимский // Вестник Европы. – Т. 4. – 1897. – № 5. – С. 318–333. 37. *Соковнин П. Н.* Культурный уровень крестьянского полеводства на наделной земле и его значение в земельном вопросе / П. Н. Соковнин. – СПб.: паровая скоропечатня Г. Пожарова, 1906. – 629 с. 38. *Соловьев В.* Мнимые и действительные меры к подъему народного благосостояния / В. Соловьев // Вестник Европы. – 1892. – сентябрь. – С. 353–361. 39. *Струве П.* Крепостное хозяйство. Исследование по экономической истории России в XVIII и XIX вв. / П. Струве. – М.: изд. М. и С. Сабашниковых, 1913. – XXVII, 339 с. 40. *Суханов Н. К.* К вопросу об эволюции сельского хозяйства. Социальные отношения в крестьянском хозяйстве России / Н. К. Суханов. – М.: т-во типографии А. И. Мамонтова, 1909. – 414 с. 41. *Тернер Ф.* Дворянство и землевладение / Ф. Тернер // Вестник Европы. – Т. 4. – 1905. – № 8. – С. 470–497. 42. *Чупров А. И.* К вопросу об аграрной реформе / А. И. Чупров. – М.: типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1906. – 48 с. 43. *Янсон Ю. Э.* Влияние реформы 1861 года на сельское хозяйство и хлебную торговлю в юго-западных губерниях / Ю. Э. Янсон // Труды императорского вольного экономического общества. – СПб.: Общественная польза, 1868. – С. 257–276. 44. *Янсон Ю. Э.* Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах / Ю. Э. Янсон. – СПб.: типография М. М. Стасюлевича, 1881. – 259 с. 45. *Янсон Ю. Э.* Сравнительная статистика России и западно-европейских государств / Ю. Э. Янсон. – Т. 1. – СПб.: типография М. М. Стасюлевича, 1878. – 372 с. 46. *Ярошевич А. И.* Юго-Западный край в экономическом отношении / А. И. Ярошевич. – К., 1913. – 101 с. 47. *Ярошевич А. И.* Юго-Западный край как производительная среда / А. И. Ярошевич. – К., 1912. – 8 с. 48. *Ярошевич А. И.* Очерки экономической жизни Юго-Западного края / А. И. Ярошевич. – К., 1908. – Вып. I–IV.

Андрей Крыськов

ЗЕМЛЕВЛАДЕНИЕ И ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЕ В ГУБЕРНИЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX ВВ. В ИСТОРИОГРАФИИ ДОРЕВОЛЮЦИОННОГО ПЕРИОДА

Статья посвящена анализу трудов дореволюционного периода по проблемам землевладения и землепользования в губерниях Правобережной Украины второй половины XIX – начала XX вв. Осуществлена реконструкция взглядов исследователей, формирование и эволюция концепций и подходов к этой проблеме.

Ключевые слова: исследования, землевладение, землепользование, Правобережная Украина, историография.

Andriy Kryskov

HISTORIGRAPHY OF PRE-REVOLUTIONARY PERIOD ABOUT LAND TENURE AND LAND USE IN THE PROVINCES OF RIGHT-BANK UKRAINE SECOND HALF OF XIX – BEGINNING OF XX CENTURIES

In article the works of pre-revolutionary period about the land use and land tenure in the provinces of Right-Bank Ukraine in the second half of the nineteenth century – beginning of the twentieth century analyzed. The reconstruction of the views of researchers, the formation and evolution of the concepts and approaches to this problem reviewed.

Key words: research, land tenure, land use, Right-Bank Ukraine, Historiography.